

DEARVVAŠVUOĐA- JA
FUOLAHUSDEPARTEMEANTA

Dieđ. St. 26 (2014–2015) Dieđáhus Stuorradiggái

Boahtteáiggi vuodđodearvvašvuodabálvalus – lagasvuohta ja ollislašvuohta

Sisdoallu

Oassi I	Álgu, hástalusgovvideapmi ja čeahkkáigeassu	7
1	Manin diedáhus boahhteáiggi vuoddodearvvašvuodabálvalusa birra?	9
2	Geavaheddjiid árvalusat	11
3	Čeahkkáigeassu	16
4	Bálvalusat sámi álbmogii	27
4.1	Árvodási ja hástalusat	27

Boahtteáiggi vuodđodearvvašvuodabálvalus – lagasvuohta ja ollislašvuohta

Died. St. 26 (2014–2015)

*Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta evttohus miessemánu 7. beaivi 2015,
dohkkehuvvon stáhtarádis seamma beaivvi.
(Solberg ráđdehus)*

Oassi I
Álgu, hástalusgovvideapmi
ja čeahkkáigeassu

1 Manin dieđáhus boahtteáiggi vuodđodearvvašvuodábálvalusa birra?

Ráddehusa politihkalaš vuoddu čielgasit deattuha ahte lea politihkalaš dáhttu ja áigumuš buoridit suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa. Suohkanlaš bálvalusat leat dehálačča, ja šaddet ain deháleappot go čuovvovaš jagiid ovddasgavlui galget dustet álbmoga dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa dárbbuid.

Ráddehusa áigumuš lea buhcciid dearvvašvuodábálvalus. Buhcciid dárbbut galget leat guovddázis go galget ovdánahttit ja rievdadit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid. «Ii makkárga mearrádus mu guovdu, mearriduvvo mu haga.» Jus dan galgat olahit, de fertet čadahit rievdadusaid. Mii fertet láchet suohkaniidda vejolašvuoda ollašuttimis ovttasdoaimmanodastusa áigumušaid koordinerejuvvon ja dievaslaš pasieantadivššu, eanet eastadeami ja árra ángiruššama, eanet bálvalusat guovlluin gos geavaheaddjit orrot, ja ahte eanet bálvalusat fállujuvvojit suohkaniin. Ovttasdoaimmanodastusa hástalus- ja áigumušgovastagas lea govda doarjja Stuorradikkis. Odastusain lea suohkaniidda láchčojuvvon dehálaš doaimma fuolaheames dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid iežas álbmogii. Dát sajádat gáibida eará suohkanstruktuvrra go dat mii odne lea. Ođđa suohkanstruktuvra, mas suohkanat leat stuoribut ja leat eanet gelb-bolačča, dagaha ahte suohkanat buorebut sáhttet fállat dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid mas lea alla kvaliteahta dálá- ja boahtteáiggi dárbbuid ektui. Bátnekšunbálvalusaid ovddasvástádusa sirdin fylkkasuohkaniin suohkaniidda maiddá dagaha eanet ollislaš bálvalusa suohkaniin. Dánin berre dán dieđáhusa geahčeat oktii suohkanodastusa dieđáhusain.

Dustet ovttasdoaimmanodastusa hástalus- ja áigumušgovastaga gáibida rievdadusaid siskkáldasat suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas. Dáid bálvalusain lea buorre dássi riikkaidgaskasašvuoda oktavuodas, muhto lea gal maiddái hástalusat. Ráđdehusbellodagat čujuhedje hástalusaide ea.ea. dalle go Stuorradiggi meannudii Stuorradiggediedáhusa nr. 47 Ovttasdoaimmanodastusa (Evttoh. 212 S. 2009–2010). Ráđdehusvuodus jurddašit seamma guvlui. Lea mánga jagi áigi go olles suohkana dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus lea árvoštallojuvvon Stuorradiggediedáhusain. Fuolahussuorggi leat aitto máinnašan Died. St. 29 (2012–2013), Ihtábeaivi fuolahusa diedáhusas. Danin dán diedáhusas deattuhat dearvvašvuodabálvalusaid suohkanis. Dattege lea dárbu árvoštallat sisdoalu ja ovttasdoaimma buot oassebálvalusaid gaskkas, válddahit odđa politihka maiddái fuolahussuorggis, ja mearridit čielga ja guhkesáigásaš politihkalaš láidestemiid suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ollislaš politihkkii.

Guorahallat suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa lea dehálaš nationála dearvvašvuoda- ja buohcceviessoplána barggu oktavuodas. Suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat leat dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa vuodđogeaddiggit. Dáid bálvalusaid kvalitehta ja doaimmaveadju lea mearrideaddjin dasa makkár buohcceviessostruktuvra mis sáhtta leat, ja boahttevaš kapasitehtadárbbu spesialistadearvvašvuodabálvalusas.

Dán diedáhusa berre maiddái geahčcat oktii diedáhusain álbmotdearvvašvuoda birra, mii lea ovddiduvvon Stuorradiggái. Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat galget lea ávkin dearvvašvuodaovddideaddji ja eastadeaddji bargui. Dávja buori álbmotdearvvašvuoda vuoddu biddjo eará surggiide. Dát čilgejuvvo álbmotdearvvašvuoda diedáhusas.

2 Geavaheddjiid árvalusat

Barggadettiin dieđáhusain de leat sakka deattuhan gulahallama ja árvalusaid buhcciin ja geavaheddjiin. Bargoáigodagas leat maiddáí lágiduvvon guokte stuorit rávvehusčoahkkima. Iešgudetge geavaheaddji- ja beroštusorganisašuvnnat leat bovdejuvvon ságastallat čuovvovaš čuolbmabeliid birra:

- Mat leat, sin mielas, dat stuorimus hástalusat vuodđodearvvašvuodabálvalusas, ja movt sáhttet mii dustet dáid hástalusaid?
- Makkár golbma doaimmabiju berrejit suohkanat bidjat mátkái vai buorebut vuhtiiváldet buhcciid/geavaheddjiid vuodđodearvvašvuodabálvalusas?

Sii geat bovdejuvvojedje doallat sáhkavuoruid ledje: Mánáidáittardeaddji, Nuorra doaimmashehttejuvvon olbmot, Silolaš dearvvašvuohta, Doaimmashehttejumiid Oktasašorganisašuvdna, Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid geavaheddjiid gulahallanforum, Norgga penšunistasearvi, Stáhta bárisahkásaččaid ráđdi, Psyhkalaš dearvvašvuoda lagasolbmot, Psyhkalaš dearvvašvuoda vásáhusgelbbolašvuoda Nationála guovddáš, Norgga pasieantasearvi, Oslo suohkana dearvvašvuoda-, sosiála- ja boarrásiidáittardeaddji, Stáhta dearvvašvuodaberráigeahčču ja nuppástuhttin suohkaniin Resursaguovddáš.

Rávvehusčoahkkimiin bohte čielga dieđut geavaheddjiin das mat sin mielas leat stuorimus hástalusat vuodđodearvvašvuodabálvalusas:

- Kvalitehta bálvalusain.
- Ahte bálvalusat leat hágganan ja stoalpoorganiserejuvvon. Lea beare unnán koordineren bálvalusaid gaskkas.
- Geavaheaddjit besset hárve oassálastit.
- Fástadoaktárat leat muđui beare hejot integrerejuvvon suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii.

Sii dadjet ahte buhcciid galgá váldit duodas ja gudnejahttit. Sii deattuhit ahte galget dovdat dorvvolašvuođa ja luohhtevašvuođa. Bálvalus galgá addit veahki go dat dárbbášuvvo. Pasineattat galget ieža oassálastit ja oazzut oahpu movt iežas dikšut. Bálvalus galgá heivehuvvot juohkehačča dárbbuide, iige dušše dávdagávnaheapmái. Sosiála dilli mas olbmot ellet, garrasit váikkuha dávdá váikkuhusaide ja dasa man ládje nagoda searvat dikšui ja hálddašit dávdá. Nu movt dál lea, de lea beare unnán áigi obbalašárvoštallamii go deaivvada fástadoaktáriin. Jus boaresolbmuin dearvvašvuodadilli rievdá dahje vearáska de dat ii fuomášuvvo nu jođánit go galggašii, iige váldo doarvái duodalažžan. Dat mii dávjá dáhpáhuvvá lea ahte lea dávdavuođas mii dikšojuvvo, iige dan mii lea sivvan dávdavuođasiidda.

Viidáset celke ahte bálvalusfálaldat daid olbmuide geain lea viiddis veahkkedárbu sáhtá buoriduvvot, sihke viidodaga, sisdoalu ja kvalitehta dáfus. Lea váilevaš ovttasdoaimma gaskal suohkanlaš dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusa ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa. Kvaliteahttabargu čadahuvvo stoalpolágaš iige fágaidrasttiedaddji ja bajitdási vuogi mielde. Iskanlistu ja bálvalusčilgehus adno beare hárve, ja maiddái váilu diedihanvuogádat jus sávakeahtes dáhpáhusat deavidit suohkanlaš dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusain. Dálá koordináhtorvuogádat ja oktagaslaš plána ii doaimma nu movt galggašii.

Geavaheaddjit ovddidedje mánggaid doaimmaárvalusaid dasa movt dustet hástalusaid. Árvalusat mat dávjjimusat ovddiduvvojedje ledje:

- Eanet vuosttašeahkkefálaldaga ja buoret olahattivuoha
- Eanet geavaheaddjistivrejuvvon fálaldaga
- Gelbbolašvuodabajideapmi bálvalusas
- Buhcciid lagabui čuovvolit

Doaimbajuid árvalusat čielggaduvvojedje árvalusaid bakte čoahkkimiin:

- Gulahallamis buhcciin de galget bálvalusaid fáluheaddjit árvoštallat vejolašvuohta geahpidit dálkkaslaš divššu, ja árvoštallat dálkkaskeah-tes divššu.
- Bálvalus galgá gulahallat buhcciin ja eanet geasuhit mielde bearraša ja ustibiid.
- Bálvalus berre eanet deattuhit buohcci olbmuin dearvvaš beali, ja maiddai dan maid juohkehaš nagoda ja sávvá.

- Galggaše áсахuvvot eanet báikkálaš oahppo- ja hálddašanfálaldaga buhcciide ja lagasolbmuide.
- Eaktodáhtolaš suorgái berre láchčöjuvvot vejolašvuohta searvat veahkin bálvalussii, ja ferte eanet deattuhit loaktima bálvalusfálaldagas vuorasolbmuide.
- Sii geat fáallet bálvalusaid, berrejit oanehažžii vajálduhttit dávdadiagnosa ja baicca oaidnit olles olbmo. Gulahallan dearvvašvuodabálvalusa ja buohcci gaskkas berre buoriduvvot, sihke giela ektui ja ipmirdeames buohcci dili ja vejolašvuođaid.
- Bálvalusdoaimmaheaddjit fertejit áсахit ipmárdusa buohcci dillái ja ovtas singuin geat veahki dárbašit gávnnahtit ja mearridit movt sii galget dálkkoduvvot ja oazžut veahki hálddašit iežaset eallima dávdain.
- Buhcciide berre láchčöjuvvot vejolašvuohta hilgut iešguđet veahke- ja doaibmaosiid. Bálvalus ferte duostat ja gierdat ahte buohcci čujuha ja vällje dálkkodanfálaldaga. Bálvalus ferte eanet guldalit daid vásáhusaid maid pasineattat, lagamusat ja eará fierpmádagat mat leat buohcci birra ovddidit.
- Mii berret hukset vuodđodearvvašvuodabálvalusa mas fágaidgaskašvuohta lea guovddáš bealli, ja fertet áсахit eanet fágaidgaskaš joavkkuid.
- Heivvolaš ja juvssahahtti fálaldagat galget fálojuvvot rivttes áigái. Bálvalusat galget láchčöjuvvot árra ángirusšanprinsihpa mielde.
- Gelbbolašvuohta boarrásiiddivššus galgá buorebut ávkkástallojuvvot suohkaniin ja gelbbolašvuohta ferte danin buoriduvvot sihke fástadoavtterkantuvrrain ja fuolahusbálvalusas.
- Bálvalusat berrejit hábmejuvvot nu ahte son guhte fuomáša doaibmaváilli maiddái váldá ovddasvástádusa čuovvolahttit dikšuma.
- Bálvalusas berrejit áсахuvvot buoret vierut vai sihkkarastá buorit diehtujuohkima buhcciide ja lagamusaide. Buohcci berre maiddái čálalaččat oazžut čujuhusaid ja buot iskkusvástádusaid berrejit čálalaččat čuovvolahttit.
- Suohkanin berre leat dáhpin geavaheddjiid ja lagamusaid vásáhusaid ávkkástallat bálvalusaid ovdáneami oktavuodas. Berre movttiidahttit eanet ovttasbargoprošeavttaid masa geavaheadjjorganisašuvnnat serset.

Boksa 2.1 Geavaheddjiid cealkagat

Soames cealkámušat rávvehusčoahkkimiin bures govvidii hástalusgovastaga ja dárbbuid geavaheddjiid beali:

- «Silo-jurddašepmi ii sáhte joatkašuvvot. Lea dárbu čađahit fágaidrasttídeaddji lahkanaddama.»
- «Fágaidgaskasašvuohta berre leat vuodđoprinsihppa.»
- «Ovttasbargu berre gáibiduvvot.»
- «Mii fertet eanet deattuhit veahkkeváriid ja dearvvašbeali, movt eallit dávddain, ja unnit deattuhit dávdamearkkaid ja daid jávkadit.»
- «Bálvalusas dál eanet deattuhit dávdaánjiruššama. Hárve jurddašit dearvvašvuođa.»
- «Psyhkalaš pasineattat dáidet dárbbášit bottu ruovttudilálašvuođas. Dat sáhtta ge leat ulbmil seannggain.»
- «Eai buohkat dárbbáš MNP. Mánát háliidit čuovvoleami doppe gos sii orrot.»
- «Vuosttašeahkki mearkkaša ahte oazžu veahki ruovttus – ahte ii dárbbáš ieš vuolgit dikšunbáikái.«Dearvvašvuodabargit fertejit jerrat: Mii lea dutnje dehálaš, du eallimis, juste dál ja ovddasguvlui?»
- «Soapmásiin ferte servodat leat listtus! » «Dearvvašvuodabálvalus badjelmeare lágida divššu ahká, ja vajáldahtta/beare unnán dikšu buozalmasvuođa.»
- «Lea badjelmeare alla dálkkasatnu.»
- «Muitte dan ahte akto orrun maiddá lea dehálaš.»
- «Váilevaš máhtolašvuohta ja eahpevuogalaš organiseren lea sivan dasa go nu ollu boaresolbmot leat buohcceviesus.»
- «Mii badjelgeahččat várrehusaid dassážiigo lea beare maŋnit ja dikšut symptomaid dan sadjái go dávdasivaid.»

Rávvehusčoahkkimiin leat čielgasit govvidan makkár hástalusat leat ovdasguvlui. Iešgudetge geavaheaddji- ja beroštusorganisašuvnnain ledje maiddái evttohan sullasaš doaimbajuid. Dattetge bođii ovdan ahte iešgudetge geavaheaddjin leat iešgudetlágan dárbbut. Hástalusat ja doaimbaidjoárvalusat oktiivástidedje daid muitogovaid ja vásáhusaid maid gozihaneiseválddit ja pasieanta- ja geavahanáittardeaddji lea gaskkustan.

Mánggaid oktavuodas leat diedihán ahte háliidivčče oazzut čálalaš árvalusaid diedáhusa bargui. Árvalusat leat boahtán buot dásiin dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas, organisašuvnnain ja ovttaskas olbmui. Buot árvalusat, mat leat ovddiduvvon duodašta nana beroštumi searvat ovdánahttimis suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ja govda bajitdási ovttamielalašvuolta das man guvlui ovdáneapmi berre čadahuvot.

3 Čoahkkáigeassu

Dáinna diedáhusain ráđdehus váldá dehálaš lávkki dan guvlui ahte oaččuhit pasieanttaid dearvvašvuodabálvalusa. Ráđdehus áigu lámččet vuodu boahtteáigásaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa. Bálvalus galgá doaimmet bures, sihke sidjiide geat dárbbasit álkes konsultašuvnna, sidjiide geain leat guhkilmas dávddat ja geat guhkit áiggi vuollái dárbbasit eanet čuovvoleami, ja bálvalusat sidjiide geain leat mánggalágan dárbbut ja unnit doaimmavejolašvuodat, geat dárbbasit earenoamáš lámččojuvvon bálvalusaid. Boahtteáigásaš bálvalus lea bálvalus mii ovttasráđiid geavaheddjiin čadahit mearrádusaid, ja deattuha mat sin dárbbut leat, dárbbuid ja sávaldagaid iežaset eallima ektui, ja mii dáid atná vuodđun hábmemis ja fállamis sidjiide bálvalusaid.

Boahtteáigásaš suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas lea buorre beasatlašvuohta, vai váttisvuodat sáhttet eastaduvvot ja čielggaduvvot ovdalgo lassánit. Dát lea bálvalus mii dagaha ahte vuostáiváldi birge buori oahpahemiin ja vuogádatlaš čuovvolemiin ovttasráđiid geavaheddjiiguin fágalaš njuolggadusaid vuodul. Nu sáhttet maiddáii sii geat ellet dávddain leat aktiivvalaččat skuvllas ja barggus ja eará doaimmain mat sin mielas leat miellagiddevačča. Boahtteáigásaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus lea heivehuvvon dávda gávdnoštumi ovdáneapmái, fágii, teknologijjai ja servodatovdáneapmái muđui. Dat doahttala ahte eanet geavaheddjiin go ovdal oktanis leat mánga dávdda, ja ahte eanet čuovvoleapmi dáhphuvvá suohkaniin, nu ahte šaddet eanet mánggabealat bargodoaimmat. Danin berrejit bálvalusat organiserejuvvot eará ládje, ja fer-tejit maiddáii eará ládje bargat. Dat gáibida eará lágan gelbbolašvuoda ja buori jodiheami.

Ráđdehus áigu fápmuibidjat moanaid doaimmabijuid, muhtumat main lea jodánis váikkuhus, ja earát mat guhkit áiggi vuollái váikkuhit, ja mat

galget dagahit dárbblaš rievdadusaid. Oktiibuot doaibmajijut čielgasit čujuhit guđe guvlui ráđdehus áigu ovdánahttit suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid čuovvovaš jagiid. Stuorimus rievdadusaid lea dárbblaš čadahit organiseremis, bargojuogus, bargovuogis, gelbbolašvuodas ja jodiheamis. Hálti masa čujuhuvvo oktiivástida ovttasdoaimmanodastusa mihtomeriid, ja doalvuha dan viidáset. Geainnu ovdasguvlui ferte geahččat oktii suohkanodastusain, mii addá odđa vejolašvuodaid suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaide.

Ráđdehus máhccá iešguđetge doaibmajijuide juohke ovttaskas jagi stáhtabušeahta bakte. Sii eaktudit ahte doaibmajijut čadahuvvojit go bušeahtas daidda lea várrejuvvon ruhta.

Bargojoavku

Ráđdehus áigu lámččet saji joavkovuodustuvvon dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa. Dál leat bálvalusat bearehaga juhkkovuvvon smávit osiide, earret eará Silo-organiserema dihte. Čohkket bálvalusaid lea vuosttaš buorre lávki vai buoridit ovttasdoaimma ja ovttastahttima dálá oassebálvalusaid rastá. Ráđdehus áigu danin movttiidahttit sajáiduhttima ovtta saddjái. Muhto ovtta saddjái sajáiduhttin gal iešalddis ii ásaht joavkku. Ráđdehus áigu earenoamážiid lámččet guovttelágan joavkkuide, vuodđodearvvašvuodajoavku ja čuovvolanjoavku sin várás geain leat stuorra ja mánggalágan dárbbut.

Vuodđodearvvašvuodajoavku lea joavku mas lea ovddasvástádus vuodđodearvvašvuodabálvalusain olles álbmogii. Joavkovuodustuvvon vuosttaš linjjá bálvalus dagaha govdadit ja ovttastuvvon fáldaga, buoret beasatlašvuoda ja ahte olmmošlaš návccat ávkkástallojuvvojit buorebut. Fástadoaktárat ožžot buoret áiggi geavaheiddjiide geain leat stuorra ja mánggalágan dárbbut ja váttis dálkkašlaš čuolbmabealit. Seammás geavaheaddjit geain leat guhkilmas dahje bissovaš givssit, geat ieža birgejit, ožžot buoret fáldagaid. Lea earenoamážiid dáidda ahte vuodđodearvvašvuoda joavku lea ávkin. Joavkkut galget, geavaheaddji váikkuheami bakte, háhkat diedut iežas álbmoga dárbbuin ja buori bargojuogu bakte, ovdánahttit fáldaga mii mearkaša buori oahpaheami, lagas čuovvoleami ja buorre beasatlašvuolta guhkit áiggi vuollái. Dát ásaht dorvvolašvuoda ja kvalitehta. Ráđdehus áigu lámččet saji vuodđodear-

vvašvuodajovkui organiserema ja ruhtadeami njuolggadusaid rievda-deami bakte. Dákkár rievdadusat galget čielggaduvvot.

Geavaheaddjit geain leat eanemus ovtastuvvon dárbbut eai oaččo dál doarvái buriid bálvalusaid. Sii ožžot dávjá beare unnán doavtterbálvalusaid ja veajuiduhttima, ja lea dáhpáhuvvan ahte doaibmaváili lea fuomášuvvon nu maŋjit ahte áidna čoavddus lei pasieantta sáddet buohceviisui. Ásaheames joavkku lea dehálaš dán dili buorideapmái. Dálá joavkkut leat dávjá čadnon diagnosaide. Suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas, gos geavahedjiin leat mánggalágan dárbbut ja dušše moaddásis lea seamma diagnosa, de dušše diagnosagullelašvuohta ii leat fágalaččat riehta iige nanaguoddevaš. Ráđdehus sávva eanet struktuvrralaš lahkanaddama geavaheaddji joavkkuide, man vuodđun lea funkšuvdna ja dárbbut, beroškeahhtá diagnosa. Struktuvrralaš lahkanaddan mearkkaša earret eará ahte lea okta koordináhtor, máhttovuodustuvvon vugiid geavaheapmi ja iskkadanlisttut, oktagaslaš plána mii lea hábmejuvvon ovttasráđiid geavahedjiin ja systemáhtalaš čuovvoleapmi ja árvvoštallan vai joksat mihttomeriid mat plánas leat mearriduvvon. Koordináhtor jođiha joavkku mii ovttasbargá earáiguin, áinnas dássegaskašat, ja ovttastahtá fáldadaga. Ráđdehus áigu láhččet ahte dákkár joavkkut áhahuvvojit daid geavahedjiide geain leat stuorra ja seagáš dárbbut eanet doaibmabijuid bakte, earret eará dakko bakte ahte oahpahušfierpmádat, gealbudahttindoaimmat ja fágalaš neavvun joatkašuvvo.

Ođđa bargovuogit – ovddaldastin ja eastadeapmi

Joavkku ásaheami bakte šaddá vejolažžan eará ládje bargat go ovdal. Vai olles álbmoga dárbbut dustejuvvojit de ii leat doarvái ahte bálvalus čadaha čuovvoleami easka dalle go dárbu čuožžila ja olbmot ieža ohcet veahki dálkkodedjiin. Lea dárbu ahte lea eanet aktiivvaš, álbmogii heivehuvvon lahkanaddan, ollesgovva dárbbuin ja vuogádatlaš lahkanaddan vi sáhtit juohkit veahkkeváriid dárbbuid vuodul. Olles bálvalusa bargu galgá leat eastadeaddjin, galgá fállat čuovvoleami, addit oahpu mii dagaha ahte hálddaša ja dahkat dikšunplánaid ovttasráđiid geavahedjiiguin. Dákkár sisdololaš rievdadusaid čadaheapmi lea áddjás bargu. Dat gáibida rievdadusaid gelbbolašvuodas, kultuvrras ja guottuin, ja nu maiddái

oahpahusain, ja dan fertejit buot dási jodiheaddjit ohcalit. Ráđđehus ovd-
dida moanaid doaibmabijuid dan ollašuhttimis. Lágas galgá čielggas-
mahttojuvvot ahte suohkan dat galgá fállat oahpahusa pasieanttaide ja
geavaheddjiide. Dás galget hábmejuvvot bagadusat ja nationála fágalaš
njuolggadusat. Oahppofierpmádat mii vuolggaha buoridanbarggu galgá
bisuhuvvot. Galgá maiddái leat geatnegasvuolta čađahit fágalaš gulahal-
lama gaskal fástadoaktáriid/vuodđodearvvašvuodajoavkku ja spesialista-
dearvvašvuodabálvalusa. Siskkáldas struktuvra nugo mat odđáigásaš
diehtojuohkin- ja gulahallanteknologiija, galgá doarjut dákkár ovdáneami.

Buoret beasatlašvuolta

Ođđa bargovuogit dagahit ahte bálvalusat leat juvssahahttin sidjiide gain
álgoálggus lea buorre dearvvašvuolta, muhto geat ožžot dearvvašvuoda
hástalusaid. Dábáleamos lea deahke- lahttodávddat ja álkes psyhkaláš
dearvvašvuodahástalusat. Dalle lea dehálaš ahte jođánit álgá dálkkodit,
vai váttisvuolta ii beasa stuorrut. Oanehis dustenbargu, omd. moadde
konsultašuvnna dálkkodeaddji luhtte, sáhtta leat dohkálaš. Dat sáhtta
eastadit sihke gillámušaid ja bargolámisvuoda. Vuodđodearvvašvuodajo-
avku buorida beasatlašvuoda buohkaide. Dása lassin áigu ráđđehus ár-
voštallat buhcciide vejolašvuoda beassat njuolga fysioterapiijabálvalussii
almná doaktára dahje eará čujuhusa haga, ja gáibidit ahte buot suohka-
niin galgá leat psykologagelbbolašvuolta. Dassázi go dát gáibáduš fá-
pmuibohtá, áigu ráđđehus ásahtit ođđa ruhtadanortnega psykologaide vai
dát gelbbolašvuolta sáhtta farggamusat sajáiduvvot.

Eanet ja viiddis gelbbolašvuolta

Eanet geavaheaddjit stuorit ja fágalaččat eanet mánggadáfot dárbbuin lea
stuorra mearkkašupmi gealbodárbui olles suohkanlaš dearvvašvuoda- ja
fuolahusbálvalussii. Mii dárbbášat eanet bargiid gain lea dear-
vvašvuoda- ja sosiálafágalaš gelbbolašvuolta, eanet gain lea alit dear-
vvašvuodafágalaš gelbbolašvuolta, ja maiddái nannoset fágarasttideaddji
govdodaga go dál, mii lea heivehuvvon geavaheddjiid dárbbuide. Mii
dárbbášit jodiheddjiid gain lea gelbbolašvuolta jodiheami birra ja daid
bálvalusain maid sii galget jodihit. Viidáset lea dárbbášlaš oahpahit bar-

giid geain váilu fágaoahppu, rekruteret eanet dearvvašvuoda- ja sosiálafága fitnooahpahussii ja lassi- ja joatkkaoahpahussii.

Ráđdehus lea árabut diedihán ahte fuolahusbálvalusaide galgá ráhka-duvvot rekruterema, gelbbolašvuoda ja fágaovdánahttima doaibmaplána, Gealbolokten 2020. Ráđdehus evttoha ahte dát bargu galgá viiddiduvvot nu ahte maiddái fátmasta guhkitáigásaš strategiijaid ja dárkilis gealboloktenáigumušaid ja fágaovdánahttima váste olles suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahussuorgái. Ulbmil lea oaččuhit fágalaš nana dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ja sihkkarastit ahte suorggis leat doarvái ja gelbbolaš bargit. Áigumuš lea ovddidit plána oktanaga jagi 2016 stáhta-bušehtain.

Ráđdehus áigu sisafievrridit gealbogaíbádusa dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusláhkii.

Jodiheapmi

Suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus lea šaddan stuorra ja mánggadáfot doaibma mii geavaha stuorra oasi servodaga valljodagain. Danin duodaid dárbbasat innovašuvnna ja ovdáneami čuovvovaš jagiid ovddasgavlui. Jodihangottiin ja jodiheddjiin gáibiduvvo ollu. Bálvalus dárbbasa nannet suorggi jodiheami. Lea dárbu nannet jodiheami buot dásiin. Mii eat dušše dárbbas eanet jodiheddjiid, muhto maiddá jodi-heddjiid geain lea nana jodihanggelbbolašvuohta ja maiddá nana dearvvašvuoda- ja sosiálafágalaš gelbbolašvuohta. Ráđdehus áigu dása váikkuhit mángga ládje, earret eará dakko bakte ahte suohkaniid siskkáldas dárkkistangeatnegasvuohta čielggasmahttojuvvo ja lámčēt sajiid áššáigullevaš jodiheaddjioahpuide. Earret eará áigu ráđdehus ásahtit ovt-tasbarggu spesialistadearvvašvuodabálvalusain njunnošjodiheaddji oahppofálaldagaid hárrái. Ráđdehus áigu maiddá hábmet bagadusa man mielde suohkan galgá stivret priváhta eaiggádiid oktan doaibmašiehtadu-sain. Lea maiddá dehálaš ahte ráđdehus, diedáhusa bakte, čujuha makkár rievdadusaid sii áigot bálvalusain ja eanet ja čielgaseappot jodi-heddjiid. Dat addá vejolašvuodaid sihke suohkaniidda ja dearvvašvuoda- ja sosiálabargiide geain lea višuvdna ja dáhttu leat mielde ovdánahttimis boahtteáiggi bálvalusaid.

Dieđut hálldahussii ja bálvalusovdánahttimii

Suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid buorre jodiheapmi, stivrejupmi, hálldašepmi ja ovdáneapmi, departemeanta rájes suohkanstivrraid bakte hálldahushoavddaid ja doaimmajodiheddjiid rádjai, eaktuda ahte gávdnojit dieđut bálvalusa sisdoalus, doaimmas ja bohtosiin. Odne dákkár dieđut buori muddui váilot suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain. Vai galgá láhčēt máhttovuodustuvvon ovdáneami ovddasgavlui, áigu ráđđehus áсахit suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusregistara. Registar galgá maiddái láhčēt báikkálaš kvaliteahttabarggu ja dutkama bálvalusain ja bálvalusaide.

Eanet dutkan suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain lea dehálaš vai bálvalusat jodihuvvojit, stivrejuvvojit, hálddašuvvojit ovdánahttojuvvojit bures. Dat lea maiddái dehálaš bálvalusaid gelbbolašvuhtii ja kvalitehtii. Ráđđehusa áigumuš lea nannet dutkama Helse-Omsorg²¹ čuovvolahttima bakte.

Ođđa teknologijja

Teknologijja šaddá leat okta vuodđocakkiin boahttevaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas. Diehtujoahkinteknologijja (IKT) sáhtttá dagahit buoret kvalitehta ja pasieantasihkarvuoda suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas. Ođđa digitála bálvalusat neahtas lágidit ássiide ja pasieantaide ain buoret vejolašvuoda buorebut váikkuhit iežaset dearvvašvuoda ja dearvvašvuodafálaldagaid mat sidjiide fállujuvvojit. Go sáhtttá gávdnat iežas dearvvašvuodadieđuid ja iežas bálvalit de dat dagaha álkibut árgabeaivvi ja nu besset váikkuhit iežaset divššu. Ain fertet bargat ovddasgavlui vai suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas leat dárbblaš IKT-reaidut mat dorjot ja hálldašit sin bargodoaimmaid buori ládje. Ráđđehus áigu odasmahttit IKT vuodđovuogádaga nu ahte dárbblaš dearvvašvuodadieđut sáhttet čuovvut pasieanta olleš pasieantamannolagas. Suohkanat ja spesialistadearvvašvuodabálvalus barget dál ovttas Dearvvašvuodadirektoráhtain moanaid ovdánahttindoaimmaiguin mat iešgudege ládje láchčojit buoret elektrovnnalaš ovttasdoaimma.

Ollu dieđáhusa doaimbajiin lea buorre váikkuhus rastá oassebálvalusaid ja geavaheaddijjoavkkuid. Dát guoská earret eará doaimmaide mat

gullet gelbbolašvuhtii, jodiheapmái, organiseremii, bargojuhkui ja bargovugiide. Dása lassin ráđdehus ovddida doaimbajibuid mat čielgasit heivehuvvojit dihto oassebálvalusaide.

Mánát ja nuorat

Mánaide ja nuoraide lea dehálaš ahte bálvalusat leat olámuttos. Váttisvuodát mánáin ja nuorain ferte fuomášit nu árrat go vejolaš vai váttisvuodát eai ovdan ja lassán. Vaikko mánáin ja nuorain lea buorre dearvvašvuolta riikkagaskasaš oktavuodas, de leat oallugiin psyhkalaš dearvvašvuodahástalusat. Vai fuomášit váttuid ja veahkehit mánáid, nuoraid ja sin bearrašiid jođánit, de fertejit mánja dikšunoasálačča ovttasbargat ja koordineret doaimmaideaset. Ráđdehus lea bargagoahtán vai Norgga mánáin galget šaddat ain buoret bajásšaddaneavttut ja ahte leat gelbbolaš ja koordinerejuvvon bálvalusat main lea doarvái kapasiteahtha sin vuostáiváldit. Doaimbajibut mat galget dán barggu doalvvuhit ovddasguvlui čilgejuvvojit diedáhusas. Ráđdehus áigu joatkit bargat nannemis dearvvašvuodastašuvnna- ja skuvladearvvašvuoda bálvalusa ja heivehit sisdoalu ja bargovugiid dálá hástalusaid. Dás galgá hábmejuvnot nuoraiddearvvašvuodastrategiija ja odđa strategiija seksuála dearvvašvuhtii. Ráđdehus áigu vuostálastit mánáidgeafivuoda. Jagi 2015 giđa mielde galgá ovddiduvvot mánáidgeafivuodastrategiija. Maiddái galgá jagi 2015 čavčča ovddiduvvot plána movt Ráđdehus áigu bargat mánáid ja nuoraid ovddas. Departemeanttaidgaskasaš ovttasbargu gaskal 0–24 ahkásaš suojehis mánáid ja nuoraiguin joatkašuvvo. Barggu mihttomearri lea earret eará váikkuhit dasa ahte eanet čadahit joatkkaskuvlla oahpu ja eastadit olggo-bealde náittosdili.

Psyhkalaš dearvvašvuolta ja gárrendilli

Ráđdehus áigu nannet bálvalusfálaldaga olbmuid geain leat gillájit gárrenmirkkuid váikkuhusaiguin ja sidjiide geain leat psyhkalaš dearvvašvuodahástalusat. Diedáhus govvida movt Ráđdehus áigu čuovvolit lohpadusastis ahte geavahit lága, plána ja ruhtadeami vai oážžut sadjái vuosttašceahkkefálaldaga psyhkalaš dearvvašvuodafálaldaga, dákko bakte eanet psykologaid suohkaniidda. Go gáibidišgohtet psykologagelb-

bolašvuoda suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid, áigu Ráđđehus váikkuhit dasa ahte dárbbalaš gelbbolašvuohhta lassána suohkaniid psyhkalaš dearvvašvuoda- ja gárrenmirkodikšumis seammás go suohkaniidda addo dehálaš reaidu mii galgá geavahuvvot álbmotdearvvašvuoda barggus. Dieđáhusas čilgejuvvo geaidnu ovddasguvlui go lea sáhka dakkaviđe veahki jándorfálaldat ja suohkanlaš máksingeatnegasvuohhta go pasieanttat geat leat psyhkalaš dearvvašvuodasuodjalusas ja fágaidrasttideaddji spesialiserejuvvon gárrenmirkodivššus leat gergosat sáddejuvvo ruoktot. Ovttasdoaimanodastus láchce vuodu ahte suohkanat galget váldit stuorit ovddasvástádusa pasieanttaid dikšumis ja čuovvolahttimis, maiddá psyhkalaš dearvvašvuodas ja gárrendilis. Ráđđehus áigu čielggasmahttit suohkaniid ovddasvástádusa addit árvosaš ja dohkálaš bálvalusaid olbmuide geain leat psyhkalaš gillámušat ja gárrenmirkováttut. Ráđđehus áigu sisafievrridit máksingeatnegasvuoda olggo-sčálihangearggus pasieanttaide geat lea leamašan psyhkalaš dearvvašvuodasuodjalusa divššus ja fágaidrasttideaddji spesialiserejuvvon gárrenmirkodivššus ja čielggasmahttit ahte suohkanlaš geatnegasvuohhta addit dakkaviđe veahki jándorfálaldaga maiddá guoská pasieanttaide geain leat dearvvašvuoda- ja gárrenmirkováttut. Suohkanodastusain bargamis áigu Ráđđehus ásahit suohkaniid main lea kapasiteahhta ja gelbbolašvuohhta fállat viiddis ja mánggalágan bálvalusaid, Mii šaddá ávkin olbmuide geat buhcet psyhkalaččat ja sidjiide geain leat gárrenmirkováttisvuodát.

Geavaheaddjit geain leat psyhkalaš dearvvašvuodahástalusat dárbbasit čuovvoleami mas sin somáhtalaš váttisvuodát vuhtiiváldojit buori ládje, ja ahte sii ožžot veahki ja oahpu movt rievdadit eallindábiid, hálldašit eallima ja čuovvolahttit iežas dearvvašvuodahástalusaid. Vuodđodearvvašvuodajoavku ja buoret oahppofálaldat lea danin earenoamáš dehálaš sidjiide. Daidda geain leat stuorra ja mánggalágan dárbbut psyhkalaš buohcama ja/dahje gárrenmirkováttut dihte de ii leat vuodđodearvvašvuodajoavku doarvai. Sii leat duodaštan ahte ohcandikšuma joavku lea eanet ávkkálaš sidjiide. Ráđđehus áigu eanet dákkár joavkkuid ja árvoštallá odđa ja bistevaš ruhtadanortnega.

Oahpahus ja veajuiduhttin

Ollugat eai oaččo dan veajuiduhttinfálaldaga maid sii dárbbasit. Dávjá eai kárte eaige árvoštala veajuiduhttinárbbu. Sivvan dása lea bálvalusa gelbbolašvuohta, jodiheapmi, guottut ja kultuvra. Go geavaheddjiin jerro mii sidjiide lea dehálaš, lea vástáduš dávjá ahte hálldašit beaivválaš barggaid ja doaimmaid. Čuovvolemis berre dán deattuhit. Danin lea Ráđđehus diedihán ceahkkálastinplána. Dán diedáhusas evttoha Ráđđehus čielggasmahttit suohkaniid geatnegasvuoda fállat oahpu pasieanttaide ja sin lagamusaide. Oahpahus lea guovddáš bealli veajuiduhttinfálaldagas ja áibbas dehálaš jus galgá ásahit birgema. Viidáset evttoha Ráđđehus doaibmajuid movt buorebut ávkkástallat fysioterapiijaresursaid ja nannet suohkaniidda vejolašvuoda nannet sisdoalu iežaset bálvalusain. Lassin dása evttoha Ráđđehus vuđolaččat čielggadit movt habiliterema ja rehabiliterema ovddasvástáduš galgá sirdojuvvot spesialistadearvvašvuodabálvalusas ja suohkaniidda suohkanodastusa bargama oktavuodas. Dehálačča leat maiddái doaibmajijut mat gullet gelbbolašvuhtii ja jodiheapmái. Rehabiliteren lea jurddašeammi mii galgá leat guovddázis buot suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa dásiin ja oassebálvalusain.

Fáhkkatlaš veahkki

Dat ahte fáhkkatlaš veahkki gávdno, dat mearkkaša ollu olbmuid dorvvolašvuhtii. Bahkadasdoavttirfálaldat lea guhká leamašan rašes oassi heah-temedišinnalaš fierpmádagas. Ráđđehus lea danin odastan heahtedálkas láhkaásahusa. Váikkuhusat das čuvvojuvvojit dárkilit. Mánja suohkaniin, earenoamážiid guovlluin olggobealde gávpogiid leat hástalusat das ahte háhkat dárbbalaš gelbbolašvuoda dán bálvalusas. Buriid čovdosat eaktudit lagas ovttasbarggu gaskal regionála ja báikkálaš dearvvašvuodadoaimmahagaid ja suohkaniid. Ráđđehus áigu váikkuhit dasa ahte olahat báikkálaš ovttasbarggu dakko bakte go stivreit guovlulaš dearvvašvuodadoaimmahagaid seammásgo addet suohkaniidda buriid čovdosa rámmaeavttuid. Suohkanodastus lea dehálaš go galgat buoridit rámmaeavttuid. Dasa lassin áigu Ráđđehus oččodit fágalaččat nannejuvvon ruovttuvuodustuvvon dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa. Dát

sáhtta leat dehálaš lasáhussan bahkadasdoaktáriidda ja dakkaviđe veahkki jándorfálaldahkii. Buorre ovttasbargu bálvalusaid gaskkas sáhtta dagahit ahte ásahuvvo molssaevttolaš fálaldat dan sadjái go buohccevievus veallát dahje suohkanlaš dakkaviđe veahkki jándorfálaldahkii.

Veahkaválddálašvuohta ja illásteapmi

Veahkaválddálašvuohta ja seksuála illásteapmi lea duodalaš álbmotdearvvašvuoda váttisvuohta. Beare dávjá gillájit mánát ja rávisolbmot jahkeviissaid veahkaválddálašvuoda mii ii obage fuomášuvvo. Fuomášit veahkaválddi ja seksuála illástemiid lea buohkaid ovddasvástádus, muhto olbmot geat barget ja deaivvadit mánáiguin lea earenoamáš ovddasvástádus. Dát guoská earret eará dearvvašvuodabargiide geat barget suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas. Ráđdehus áigu danin nannet barggu ja ovdánahttit bálvalusaid dán suorggis, čielggasmahttimis ovddasvástádusa lága bakte, lasihit gelbbolašvuoda ja dagahit suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid, maiddái fástadoaktáriid ja bahkadasdoaktáriid, veahkehit buorebut fuomášit dákkár veahkaválddálašvuodaid. Jagi 2016 rájes oažžu spesialistadearvvašvuodabálvalus váldoovddasvástádusa fálaldagain mat fállójit seksuálalaš illástuvvon mánáide ja rávisolbmuide, seammás go dálá, nana suohkanlaš illástandustehusat joatkašuvvet. Bahkadasdoavttirbálvalus galgá ain dustet eanas dain olbmuin geat leat vásihan veahkaválddálašvuoda lagasolbmuin.

Fuolahus

Diedáhusas namuha Ráđdehus ođđa doaibmabijuid mat galget nannet kapasiteahta, kvaliteahta ja gelbbolašvuoda buhcciidsiiddain, ruovttubálvalusas ja beaivefálaldagain. Ráđdehus lea juo nannen háhkandoarjaga birrajándora fuolahussajiide ja juolludan liige ruđaid gealbovdánahttimii. Lassin dasa áigu Ráđdehus ovttasráđiid KS:in hábmet plána mas eaktun lea ahte birrajándorsajit lassánit buhcciidsiiddain ja fuolahusdáluin, ásahit geahččalanortnega mas stáhta ollásit ruhtada fuolahusbálvalusaid, váikkuhit dasa ahte eastadeaddji ruovttugallestallan vuorrsiidda lávdaduvvo, lága bakte mearridit vuoigatvuoda oažžut birra-

jándora divššu ja fuolahusa, hábmet odđa Demeansaplána 2020 ovttas geavaheddjiiguin ja lagamusolbmuiiguin ja ásahit kvalitehtalaš ovdánahttinbarggu buhcciidsiiddaide.

Vai oazžut ollislaš govvádusa biddjo Fuolahus 2020, Ráđđehusa plána 2015–2020 fuolahussuorgái, ovdan oktanaga dáinna dieđáhusain. Fuolahus 2020 fátmasta juo mearriduvvon politihka mii galgá nannet kapasiteahta, kvaliteahta ja gelbbolašvuoda buhcciidsiiddain, ruovttubálvalusain ja beaivefálaldagain, ja čuovvolahtta Dieđ. St. 29 (2012–2013) Ihttábeaivvi fuolahus, man Stuorradiggi stuorra eanetloguin politihkalaččat doarjjui, vrd. Evttoh. 447 (2012–2103).

Ollislaš bálvalus – pasieanttaid dearvvašvuodábálvalus

Eaŋkildoaimbajut leat dehálačča, muhto deháleappot lea ahte dieđáhus láhce vejolašvuoda oaidnit oktii gaskaomiid *olles* suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas. Čuovvovaš jagiid lea dárbblaš njeaidit organisatuvrralaš ja eará erohusaid iešguđetlágan dearvvašvuodábálvalusaid gaskkas ja gaskal dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid maid suohkaniin fáallet. Erohusat eai reflektere geavaheddjiid dárbbuid. Nu movt čilgejuvvon sihke dán ja suohkanodastusa dieđáhusas, de galget dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat moatti jagi geahčan fátmmastit bátne-dikšunbálvalusaid. Dat dagaha vejolažžan hukset ollislaš ja boahtteáiggedidolaš suohkanlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa mii ollašuhtha geadgejuolgedoaimma pasieanttaid dearvvašvuodábálvalusas.

4 Bálvalusat sámi álbmogii

Sámi geavaheddjiin lea riekti oažžut dásseárvosaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid nu movt álbmot muđui oažžu. Nu čállojuvvo pasieanta- ja geavaheaddjivoigatvuodaid lágas. Vuoigatvuodat sámi álbmogii leat maiddái regulerejuvvon riikkaidgaskasaš konvenšuvnnain. Vuodđolága § 108 mearrida ahte stáhta eiseválddiid galget láchčit dili nu ahte sámi álbmot sáhhtá sihkkarastit ja ovddidit gielaset, kultuvrraset ja servodateallimisttis. Suohkanat galget fuolahit ahte olbmuide geat orrot suohkanis fállujuvvojit dárbašlaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat. Dát mearkkaša ahte suohkan ferte didolaččat hálddašit dán ovddasvástádusa ja láchčet dili nu ahte sámít geat doppe ášset ožžot dárbašlaš ja dohkálaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid.

Álgoálbmotkonvenšuvnna artihkal 25 (ILO-konvenšuvdna nr. 169) deattuha ahte álgoálbmogiin lea riekti searvat plánemis ja hálddašeames iežas dearvvašvuodabálvalusaid. Bálvalusas, mii galgá vuostaváldit sámi geavaheddjiid, galgá leat sáme-gielat ja kultuvrralaš gelbbolašvuohta. Dásseárvosaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat sámi pasieanttaide mearkkaša ahte bálvalusaid ferte rievdadit ja muddet vai sámi pasieanttaid gielalaš ja kultuvrralaš duogáš ii šatta hehttehussan sidjiide fállamis dohkálaš bálvalusaid. Dásseárvoprinsihppa ii leat vuhtiiváldojuvvon go bargiin váilu sáme-gielat ja kultuvrralaš gelbbolašvuohta.

4.1 Árvodási ja hástalusat

Sámi ássanguovlluid dovdomearka lea ahte suohkanat leat smávvat ja olbmot orrot bidgolagaid, doppe leat guhkes gaskkát lagamus čoahkkebáikái gos leat dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat ja spesialistadear-

vvašvuoda bálvalusat. Álbmotčoahkkádus mánggaid smávit sámi suohkaniin lea ahte doppe leat oalle ollu vuoras olbmot ja unnán nuorat. Mánggaid suohkaniin leat hástalusat go galget rekruteret ja doalahit fágabargiid ja sidjiide fállat bagadallama ja lassioahpu sámeielas ja kulturipmárdusas. Olggobealde sámeielas hálddašanguovllu, de sámi álbmot ii leat nu oidnosis suohkana almmolašvuodas. Dearvvašvuoda- ja fuolahusbargiin lea dávjá unnán dahje ii obage leat diehtu ja máhttu sámi kultuvrra ja mánggakultuvrralašvuoda ipmárdusas. Danin sis lea unnit vejolašvuohta fuomášit ja árvvoštallat dárbbášit go geavaheaddjit láchčojuvvon bálvalusaid.

Máhttu ja diehtu sámi pasieanttaid dárbbuid birra rievddada suohkanis suohkani. Mánggaid suohkaniin diehtomielalašvuohta ja máhtolašvuohta oalát váilu. Muhtun suohkaniin eai obage dieđe ahte sis leat sámeielat geavaheaddjit. Lassáneaddji geavaheaddji mielváikkuheapmi bálvalusaid ovdánahttima oktavuodas, sáhtta dagahit ahte suohkan buorebut vuhtiiváldá sámi geavaheddjiid dárbbuid.

Dábalaš ipmárdus lea ahte jus fal suohkana ássit hupmet dárogielas, de bargit eai dárbbáš gelbbolašvuoda sámi gielas ja kultuvrras. Nu suohkanat eai doahhtal ahte ássit geain lea sámi duogáš ja identitehta sáhttet massi nuppi gielaset buozalmasvuoda geažil (demeansa dahje vuoingjašvihi mii váikkuha giellaguovddáži). Dasa lassin lea dáruiduhttinproseassa čájehan ahte ollu sámit boarisvuodas máhcet ruovttoluotta sámi identitehtii ja nu fertege sin dustet sámi kulturipmárdusain.

Sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid ávkkástallan ja geavaheapmi lea unnán duodaštuvvon. Eanas máhtolašvuohta man leat háhkan, leat praktihkalaš vásáhusat maid dearvvašvuoda- ja fuolahusbargiid leat vásihan go leat bargan sámi guovlluin. Duodaštusat mat gávdnojit leat čohkkejuvvon dearvvašvuoda- ja birgenlágiguorahallamii, SAMINOR 1 (2002–2003) ja SAMINOR 2 (2012–2014) gaskaboddosaš lađastallamat man Romssa Universiteahta sámi dearvvašvuodadutkama guovddáš lea čáđahan. SAMINOR 1 lađastallamat lea čájehan erohusaid čearddalaš joavkkuid gaskkas fástadoaktára duhtavašvuoda hárrái (Nystad ja earát 2008). Lei earenoamáš váttis gulahallat dárogielain nu go čujuhuvvui, go dárogielas lei vierisgiellan dáid pasieanttaide. Oasseváldit dávjá muitaledje ahte dávjá vásihedje boasttuipmárdusaid doaktáriid váilevaš giellagelbbolašvuoda dihte. Seammás duodaštii guorahallan

maiddái ahte oasseváldit eai háliidan ávkkástallat dulkka danin go sin mielas lei váttis eará olbmo bakte ságastallat ja mitalit iežas váttisvuodaid ja unohisvuodaid birra.

Sámi álbmoga gaskkas lea ain eahpádus dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii go sin mielas bálvalus ii oainne, ipmir dahje guldal sin. Fástadoaktáriid dávjjes molsun, váilevaš kulturipmárdus ja giellagelbbolašvuolta dat daguha dán eahpádusa.

SAMINOR 2 guorahallamis, mas buohkat 40 ja 79 ahkásaččat gaskkas 10 suohkaniin, bovdejedje klinihkalaš guorahallamii, lei earenoamáš alla searvan sámeielat geavaheddjiid gaskkas. Okta sivain lei go ledje sámeielat dearvvašvuodabargit geat čadahedje dearvvašvuodadárkkástusaid. SAMINOR 2 gaskaboddosaš lađastallamat čájehit ahte sámi pasieanttat, main eanemusat ledje nissonolbmot, maiddái ledje duhtameahttumat doaktára olahttivuodain telefonna bakte, áiggiin go ledje doaktára luhtte ja movt doavttir ipmirdii pasieantta váttisvuodaid. Mii dál vuos eat dieđi mii lea duogáš dáid bohtosiidda. Sámi Dearvvašvuodadutkama Guovddáža dutkama bakte de leat čohkkejuvvon muhtun dieđut dearvvašvuoda ja birgenlágiguorahallamis mii sámiid gaskkas lea čadahuvvon, ja čalmmustahtta sámiid birgenlágiid ja dearvvašvuodahástalusaid. Viidáset lađastallamat čuovvovaš jagiid čadahuvvojit SAMINOR 2 bohtosiid vuodul.

Lea dehálaš ahte dearvvašvuodastašuvnnas lea gelbbolašvuolta árvvoštallat sámi mánáid giellaovdáneami. Čuovvoleames mánáid giellaovdáneami mearkkaša ahte nu árrat go vejolaš fuomášit leatgo mánás hástalusat giella/hupmama ovdánahttimis, vai nu árrat go vejolaš sáhtte vuolgahit doaibmajuid. Ollu ovdaskuvlaahkásaš mánáin lea sámeigiella vuosttašgiellan ja ohppet veaháziid mielde dárogiela dassážiigo ollejit skuvlaálgima ahká. Dáid ovdaskuvlaahkásaš mánáin galgá giellaovdáneapmi čuovvuluvvot nu movt eará mánáin ge. Giellaovdáneami čuovvoleapmi galgá čadahuvvot das rájes go mánná hupmagohtá. Mánát daid suohkaniin gos leat internáhtaskuvllat, de berre dearvvašvuodadivššár áicilvuodain čuovvut daid mánáid.

Psyhkalaš dearvvašvuodas váilot fágabargit geain lea sámi duogáš. Go dán suorggis váilot sámeielat fágabargit, de leat dat dán suorgái ere-noamáš čuolbmái ja váttis, danin go dávdda meroštallama ja dikšuma mihtilmasvuolta lea ahte giella dat lea reaidun go galgá meroštallan ja

Boksa 4.1 Čuovvoleames golmma jagi sámi dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ánggiruššama

Dearvvašvuodadirektoráhtta lea gárven raporta sámi dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa golmma jagi ánggiruššama birra (2010–2012) (IS-2052) mii lea oassin demeansaprográmma sámi oasis ja St.died. nr. 25 (2005–2006) Birgen, vejolašvuodat ja oaivilat. Okta dain deháleamos bohtosiin lea ahte bargit oassálasti suohkaniin leat šaddan eanet dihtomielalačča, earenoamážiid das makkár mearkkašupmi kultuvrralaš doaimmain lea doaimmaide ja fuolahussii mii fállujuvvo. Duodaštusat leat čohkkejuvvon, ja jagi 2013 Davvi fuolahusdutkan guovddáš ráhkadahtii gihppaga masa ledje čohkkejuvvon dehálaš vuodđodieđut gávccii iešguđetge fágafáttáin dikšun ja fuolahussuorggis mat leat gávnnavuvvon dehálažžan sámi geavaheiddjiide, maiddái váidudeaddji dikšun. Dasa lassin áigu Dearvvašvuodadirektoráhtta 2015 gida mielde almmuhit sámegeiela fáddá-gihppaga mii galgá adnot dearvvašvuoda- ja fuolahusbargiid oahpahusas. Dát fáttmasta fáttá sámeapolitiikka historijálaš vuodđu oppalaččat ja maiddái dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid, kulturgelbolašvuoda, báikkálaš máhtolašvuolta, identitehta ja láchččojuvvon bálvalusat ja báikkálaš bálvalusfállan ja doaimmabijut heivehuvvon joavkkuide ja ovttaskas olbmuide.

fállat buori divššu. Lea dehálaš atnit muittus ahte vaikko ollu sápmelaččat orrot bures hálddašeamen dárogiela, de sis áhttet leat váttisvuodat bures ja dárkilit muitalit áššiid birra mat gusket dovduide nugo mat psyhkaláš ja gaskavuoda čuolbmabelliide.

Giella lea dájvja čadnon árgabeaivválaš doaimmaide. Go boaresolbmot buohcagohtet demeansadávdain eaige šat sáhte oassálastit beaivválaš doaimmaide de sis dájvja giella jávká, seammás go ealjojisvuolta hoahpuha demeansaovdáneami. Dát dáhpáhuvvá earenoamážiid jus hárve beassá gullát iežas eatnigiela. Sápmelaččat geain demeansadávda lea gar-

rasit ovdánan masset dávjá dárogielat gálggaid, ja dasto maiddái sámegeiela. Boarrásiidfuolahussii lea danin earenoamáš dehálaš ahte suohkaniin, maiddái olggobealde sámegeiela hálddašanguovllu, ahte sis leat bargit geat hupmet sámegeiela dahje lea máhttu sámegeiela ja kultuvrra birra.

Sihke suohkanlaš dásis ja dearvvašvuodadoaimmahagain lea dehálaš fállat kurssaid dearvvašvuoda- ja fuolahusbargiide. Sámi nationála gealboguovddáš-psyhkalaš dearvvašvuodasuodjalus ja gárrendikšu (SANKS) leat álggahan heivvolaš kursamodulaid. Lassin dása leat mánnga sámi guovddáža fállan sámegeiela ja kulturipmárduskurssaid suohkana bargiide ja čoahkkaneamit geavaheddiide mas leat juohkán dieđuid dearvvašvuhtii gullevaš fáttaid birra.

Mánnga guorahallama duodaštit ahte dulka lea anus beare härve vuoddodearvvašvuodabálvalusas, vrd. NAČ 2014: 8 Dulkon almmolaš suorggis. Čielggadeapmi govvida mánggaid doaibmabijuid mat buoridivčče giela ja gulahallama sámi álbmogin. Čielggadeami lea Mánáid-, dásseárvo- ja searvadahttindepartemeanta meannudeamen.

Sámelága giellanjuolggadusaid vuodul lea sámi álbmot ožžon gielalaš vuoigatvuodaid go deaivvadit almmolaš ášahusaiguin ja bálvalusfálu oktavuodas. Eanas mearrádusain gusket sámegeiela hálddašanguvlui masa dál gullet 10 suohkana. Mealgat lea dáhpáhuvvat almmolaš suorggi organisemis dan rájes go giellanjuolggadusat mearriduvvojedje jagi 1990:s, earenoamážiid dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis (earret eará leat álggahan dearvvašvuodadoaimmahagaid, ovttasdoaibmanodastusa ja bista-vašdoaktároastusa). Ráđđehus oaidná dárkun guorahallat giellanjuolggadusaid ja maiddái čielggadit lágaid, doaibmabijuid ja ortnegiid mat leat álggahuvvon sámegeielaid várás, ja lea nammadan almmolaš lávdegotti mii galgá ovddidit raporta jagi 2016 giđa.

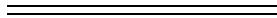
Sámedikki sajádat

Sámediggi lea stáhtalaš eiseválddiide guovddáš gulahallanguoibmi politikahábmema hárrái ja sin ektui gain lea ovddasvástádus bálvalusaid fállamis sámi álbmogii. Sámediggi sakka deattuha ahte fágabirrasiin, mat galget ovdánahttit máhtolašvuoda mii galgá geavahuvvot dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain sámi pasieanttaide, berre leat buorre diehtu sámi giela, kultuvrra ja servodateallima birra. Juogadeames doarjjaruđaid

Boksa 4.2 Ráđđehus áigu:

- Árvvoštallat movt NAČ 2014: 8 Dulkon almmolaš suorggis galgá čuovvoluvvot.
- Árvvoštallat movt dálá ortnegat, doaibmabijut ja njuolggadusat sámegeielaid várás Norggas galget guorahallojuvvot (Giellalávdegoddi).
- Joatkit doarjagiid Sámi Dearvvašvuodadutkama guovddáži ja Sámediggái.

bakte báikkálaš prošeavttaide fylkkasuohkaniidda ja suohkaniidda de lea Sámedikkis maidái vejolašvuolta váikkuhit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid mat galget fálojuvvot sámi álbmogii.

Olggosaddi:
Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta

Čallosa gávnnat dan interneahhtačujuhusa:
www.ráddehus.no

Ovdasiidogovva:
Linda Astor/Grafisk Form AS

Deaddileapmi: DSS – 08/2015